

Om kvinnligt och manligt i planeringens könsneutrala värld

Tora Friberg & Anita Larsson

Genusperspektiv i översiktlig planering är titeln på ett forskningsprojekt vi arbetat med sedan 1995. Syftet med projektet är att mejsla fram vad ett genusperspektiv i just översiktlig planering innebär.

Vårt angreppssätt är att studera kvinnors roll i översiktsplaneringen, hur kvinnors intressen tillgodoses och hur maktrågor mellan könen hanteras i planarbetet. Till grund för projektet ligger dels en medvetenhet om att feministisk forskning gett nytt stoff till kunskapsfronten, dels egna erfarenheter av arbete i praktiken. Vi har många gånger upplevt hur kvinnors intressen, behov och visioner haft svårt att påverka den fysiska planeringen. Eftersom det som uppfattas som kvinnligt, nästan enbart förläggs till den privata nivån och vardagslivet och följaktligen hänvisas till detaljplanenivån, har vi sett det som en utmaning att studera just den översiktliga plannivån som av många anses vara både objekt och könsneutral.

Då forskningsområdet genusperspektiv¹ i översiktlig planering är ett nästan oskrivet blad ägnade vi en förstudie (Friberg, Larsson 1997) åt att göra vissa punktvisa "djupdykningar" inom området översiktlig planering. Bland annat intervjuade vi ett mindre antal kvinn-

liga planerare som vi av olika skäl bedömde skulle ha reflekterat över vad ett genusperspektiv i fysisk planering innebär. Förstudien låg till grund för en ny projektbeskrivning. I den har vi preciserat tre övergripande delsyften: att studera hur planeringen hanterar relationen mellan det privata och det offentliga ur ett genusperspektivet, att analysera kvinnors och mäns makt över rummet, samt hur begrepp som jämställdhet, kvinno- och genusperspektiv används i planhandlingar och vilken innebörd de har getts. Huvudstudien har nyligen påbörjats.

Det vi vill ta upp till diskussion i denna artikel är hur planerare tycks se på kvinnligt och manligt i fysisk planering. När de anser att det är relevant att diskutera i dessa termer och när de inte ser att det är befogat. Vi kan hittills konstatera att det finns en uttrycklig ambivalens och osäkerhet. För att ändå påbörja en diskussion kommer vi i denna artikel att kortfattat presentera resultaten från vår förstudie. Till det fogas bl a miljödepartementets initiativ till en utredning om ett jämställdhetsperspektiv på markanvändning och bebyggelsestruktur. Sammantaget ger det en bild av diskussionsläget i planerarkåren. Hur man diskuterar kring dessa frågor avslöjar också i viss mån handlingsberedskapen.

För att komma vidare i hur en fördjupad analys skulle kunna genomföras söker vi oss dels bakåt i det vi kallar ett planerararv, dels lyfter vi fram exempel på aktuell forskning. I dessa finns feministiska tolkningar av kvinnors relation till det offentliga rummet. I spänningsfältet mellan det privata och det offentliga tror vi nyckeln till nästa steg i att fördjupa innebörden av ett genusperspektiv ligger. Vi gör inte på något sätt anspråk på att göra en heltäckande genomgång, utan har valt ett antal exempel för kunna ställa saker på sin spets och understödja våra resonemang. I den bemärkelsen är artikeln tentativ och bildar ett avstamp för fortsättningen av projektet.

Slutligen analyseras hur rådande könsideologier understödjer det ambivalenta förhållandet till kön och profession. Vidare pekar vi på vilken stor betydelse det har när enskilda planerare är engagerade i jämställdhetsfrågor och hur de i sin praktik kan utveckla något nytt. De är på väg att hjälpa till att bryta det låsta läget som ett könsneutralt förhållningssätt till fysisk planering leder till.

Diskussionsläget i planerarkåren

Sverige anses vara ett förhållandevis jämställt land. Kvinnor yrkesarbetar i nästan samma omfattning som män och lagstiftningen försöker på olika sätt motverka könsdiskriminering. Kvinnor har också gjort sitt inträde i det offentliga livet. Trots det kan kvinnor inte sägas ha makten att påverka samhällslivet i stort i samma utsträckning som män. Samtidigt som kvinnorna breddat sin kvinnoroll märks nu tendenser till medvetenhet om mansrollen. Män visar ett nytt intresse för omsorg bl a genom att ta hand om sina små barn. En sådan bild, vilket gärna tecknas i olika officiella sammanhang, leder till frågan på vilket sätt den kommer till uttryck i planeringssammanhang.

Planerare om kvinnligt, manligt, mänskligt

Allmänt sett bedömer vi det vara angeläget att relatera synen på den egna yrkesrollen till sitt kön, eftersom vi anser att personliga erfarenheter alltid påverkar yrkesutövningen. Därför ställde vi frågor kring detta tema till de kvinnliga planerare som vi intervjuade. Svaren tyder på att många kvinnliga planerare ser sig själv som professionella planerare, vilket de förvisso är, och att de betraktar den rollen som könlös. Det innebär att de vill se sig som planerare, inte kvinnlig planerare, och att de inte inkluderar personliga

erfarenheter som kvinna i yrkesrollen. Liknande inställning kom också fram bland de 40-tal kvinnliga arkitekter som presenterade sig själva i katalogen till utställningen *Kvinnorum, porträtt av arkitekter* (Lundahl 1991). Få av dem berörde överhuvudtaget frågan om de intog en särställning inom arkitektkåren. Några avfärdade eventuella skillnader och menade att män och kvinnor skall bara uppfattas som olika individer. Endast ett mindre antal deklarerade klart att de, ofta efter en tids erfarenhet av yrkesarbete, kommit till insikt om att kvinnliga arkitekter skolas in i en manlig tradition, att de arbetar under andra villkor och även på ett annat sätt.

Om inte förekomsten av kvinnors och mäns specifika erfarenheter problematiseras i utövningen av professionen blir det ändå dessa privata erfarenheter som kommer att utgöra en grund när arbetsuppgifterna så kräver. Intervjuerna med de kvinnliga planerarna visar på en ambivalent inställning vad gäller hur manligt och kvinnligt skall uttolkas i planeringssammanhang. Så gör också de kommentarer vi fått, av både praktiker och forskare, när vi presenterat vårt projekt.

Sammanfattningsvis kan man säga att kvinnor träder fram som en målgrupp för planeringen när frågor runt bostaden, kvarteret och närservicen diskuteras, frågor vilka hör hemma i detaljplanering, kanske även fördjupad översiktlig planering. Andra frågor som t ex rör stora trafikleder, lokalisering av industrier och offentliga byggnader hänförs till en annan sfär och förknippas i högre grad med ett utvidgat offentligt rum, kanske hela orten, staden eller kommunen. Dessa frågor förläggs till en översiktlig nivå. Här tycks inte män och kvinnor som kategorier träda fram, utan de kategoriindelningar som förekommer är av typ pendlare, bilförare, kollektivtrafikresenärer, unga, skolbarn, gamla och affärsidkare. För att lösa de uppgifter som lokaliseringen av t ex en ny offentlig byggnad eller en trafikanläggning kräver blir därmed det perspektiv som förespråkas könlöst.

Det mönster som växte fram och förstärktes i takt med intervjuerna var att den privata sfären, framför allt hemmet, var kvinnligt kodat och att den offentliga sfären och det offentliga rummet var ett könsneutralt fält. Det offentliga rum, som finns i omedelbar närhet av bostaden, fick någon slags spill-over-effekt av den kvinnligt kodade bostaden. På längre avstånd från bostaden försvann denna effekt.

Samtidigt som de kvinnliga planerare vi samtalade med kunde ha klara uppfattningar av vad som är manligt och

kvinnligt inom den privata sfären, föredrog de att tala om mänskligt. Därmed ville de betona att planeringens målgrupp var "alla": unga, gamla, män, kvinnor, storstadsbor, landsbygdsbor etc. Genom att föra sådana resonemang kunde de undvika att skapa speciella kvinnofrågor som riskerade att hänvisas till kvinnliga reservat vid sidan om den egentliga planeringen. Det ansågs vara en fördel. De utvecklade på så sätt en sorts "omformningsstrategi" där "mänskligt" får drag av det som traditionellt förknippas med kvinnligt i och med att mänskligt definierades som humant, omsorgsriktat, inkännande osv. Kvinnligt definierades på samma sätt. Manligt kopplades enbart till mycket avgränsade frågor. Således framstod manligt inte heller som motsatsen till kvinnligt. Av det kan man dra slutsatsen att manligt i dessa sammanhang utgjorde det normala mot vilket annat definieras. Omformningsstrategin blir på så sätt också en "neutraliseringsstrategi" emedan både kvinnor och män görs till könsneutrala varelser. Genom detta undviker man, kanske omedvetet, att urskilja maktaspekterna och konsekvenserna av att kvinnor och män inte utgör likvärdiga kategorier i detta avseende.

En annan del av omformningsstrategin är just att förlägga problematiken kvinnligt till privatlivet, om den nu överhuvudtaget skulle uppmärksammas. Samtidigt kunde alla vi intervjuade peka på situationer på arbetsplatsen där de blivit negativt särbehandlade på grund av sitt kön, kanske inte på ett dramatiskt sätt, men nog för att inge dem en känsla av bristande respekt. Trots detta ansåg de inte att yrkesrollen har med kön att göra. Strategin medför att kvinnors närvaro på arbetsplatserna inte behöver oroa de manliga kollegerna eller förändra innehållet i arbetsuppgifterna utifrån ett feministiskt perspektiv.

Initiativ på nationell nivå

Svensk politik har präglats av ansträngningar att successivt införliva jämställdhetsaspekter på olika områden i Sverige. För några år sedan kom turen till fysisk planering och byggd miljö. I uppdraget från Miljödepartementet till Boverket betonades att

bebyggelsestrukturen och markanvändningen måste ... tillgodose såväl kvinnors som mäns behov. Det är nödvändigt, dels för att uppnå jämställdhet mellan könen, dels för att nå framgång

inom områden som konsumentpolitik, planering för en utveckling, en långsiktig hållbar bebyggelsestruktur, en rik och levande vardagsmiljö och ett miljöanpassat transportsystem. Dessa områden "bör grunda sig på kunskap om mäns och kvinnors villkor, behov och levnadsmönster" (Hela samhället s 255). Texten tyder på att det inte bara gäller att stödja jämställdhet med avseende på samma möjligheter att påverka, utan att kvinnor skall synliggöras i relation till män och att män och kvinnor kan ha olika behov som kan återverka även i den fysiska strukturen så att denna måste utformas med båda könen för ögonen.

Uppgiften som förelades var mycket bred och i och för sig omöjlig att genomföra på den korta tiden som förelåg. Den rapport, Hela samhället med bilagedel, som publicerades bör därför betraktas som en början att ringa in jämställdhet i dagens planering.

Som en röd tråd i rapporten framställs kvinnors liv och verksamhetsfält som framförallt gällande familjelivet och att dessa aktiviteter äger rum i bostaden och dess grannskap. Text sägs i diskussionen om översiktsplanen att "mycket tyder på att kvinnors arena i första hand är den lokala". Med hänvisning till att kvinnor efterlyst en "mellannivå som kan utgöra länken mellan det privata och samhället och foga ihop det splittrade vardagslivet" (s 103) anses den fördjupade översiktsplanen vara ett bra planeringsinstrument som väl motsvarar denna mellannivå. Den nivån bedöms inbjuda till engagemang och samverkan och är inte abstrakt eller fjärran från vardagen, inte heller för detaljerad eller utan helhetssyn. "Bullerbyn" används som metafor för den ideala småskaliga barn- och kvinnovänliga miljön.

Det offentliga rummet av intresse ur jämställdhet är således även här det bostadsnära. Ju längre ner i planeringshierarkin och ju närmare man kommer hemmet och bostadsområdet desto mer relevant anses det vara att anlägga ett sådant perspektiv. Därutöver diskuteras inte specifikt kvinnors tillgång till ett utvidgat offentliga rum. Men det kan anas genom att en inlaga tar upp risken för kvinnor att bli utsatta för överfall utomhus och en tar upp kvinnors och mäns skilda resmönster. Risken för brott och överfall, som drabbar kvinnor, pekar i riktning mot en analys av det offentliga rummet som ett hotfullt och otryggt rum. Resmönstren i sin tur kan inte tolkas på annat sätt än att kvinnor nyttjar det offentliga rummet för att förflytta sig. Visserligen är deras resor kortare och de gör fler stopp på vägen

likaså åker de mer kollektiv än män, men genom sitt resande nyttjar de ett offentlig rum som är större än det bostadsnära.

Rapporten avslöjar också att kvinnors makt över rummet, dvs makten över planeringen, är begränsad. Det konstateras t ex att 1/3 av alla länsarkitekter är kvinnor, av 264 stadsarkitekter är 30 kvinnor. Slutsatsen är att alla tjänar på att både kvinnor och män medverkar i planeringen. Samtidigt finns en medvetenhet om att det kan vara besvärligt för kvinnor att anpassa sig till de beslutsstrukturer som finns uppbyggda kring planeringsfrågorna:

Inget tyder på att kvinnor skulle vara mindre intresserade av sin omgivning än män. Däremot har kvinnor svårare att inordna sig i de manliga hierarkiska strukturerna och arbetsformerna. De tappar orken och lusten

(s. III)

I detta ryms en utmanande uppgift nämligen att ändra arbetsformerna, båda för hur planer arbetas fram och för hur beslut fattas, som på något sätt skulle kunna uppfattas vara mer kvinnovänliga än de nuvarande.

Detta utredningsuppdrag har ännu inte fått någon fortsättning från departementets sida, fastän Boverket föreslog att det vore lämpligt att följa upp det påbörjade arbetet med kommunförsök. Risken är att tystnaden breder ut sig. Det förekommer ingen debatt i ämnet, det som förekommer är att betrakta som udda inslag. Tidskriften PLAN, som läses av många planerare har i många stycken en livfull diskussion om hållbar utveckling och miljöfrågor och många artiklar kring denna problematik. När det gäller jämställdhet däremot fann vi endast ett fåtal artiklar. Kommunförbundet kan vara den instans som hjälper till att driva frågorna vidare genom den skrift som nyligen publicerades (Lundkvist, 1998). Således återstår de initiativ som enskilda kommuner och enskilda tjänstemän tar, vilket inte finns dokumenterat. Genom utskick av en enkät till svenska kommuner, vilken inleder andra etappen av vårt forskningsprojekt, hoppas vi få veta mer om var det pågår något som rör jämställdhet och fysisk planering. Möjligen skulle man kunna karaktärisera diskussionsläget med att påstå att det står och stampar och att några enstaka försök till genombrott gjorts.

Arvet från det förflutna

I jämförelse med den aktivitet som utvecklats kring miljöfrågorna kan bara konstateras att jämställdhetsfrågorna ligger i lä. Beror det på att man aldrig fört en diskussion om kvinnor och män i samband med planering tidigare? Beror det på att det saknas analyser och idéer? Beror det på att det saknas intresse?

Med hjälp av olika forskningsresultat skall vi antyda i vilken riktning vi bedömer att svaren rimligen går. Vi nämner två betydelsefulla planeringsideologer, Howard och Le Corbusier. Därefter berör vi principerna eller tankarna om den zonerade staden, grannskapsplanering, den funktionsuppdelade bostaden och kollektivhus. På olika sätt anknyter alla dessa teman till funktionalismen som också är det arv som inte är äldre än att vi lever med det och först nu kan börja få perspektiv på.

Howard och Le Corbusiers visioner

”Trädgårdsstaden”, grundad av Ebenezer Howard, lanserades i slutet av 1800-talet. Syftet att skapa goda bostadsmiljöer, med tillgång till vackra omgivningar med grönska och idyll, affärer, nöjeslokaler etc., som alternativ till storstadens slumområden var berömvärd. Idéerna byggde emellertid på en idealiserad syn på den lilla orten. Kvinnorna placerades fullständigt självklart i den privata sfären i vilken hemmet utgjorde ett centrum. Det hörde till den tidens ideal för borgerligheten och den medelklass som skulle växa fram, och utgjorde också ett ideal för arbetarklassen även om det inte alltid var möjligt att förverkliga. Tankarna om trädgårdsstaden gav mycket inspiration, men fick i praktiken många bleka efterföljare i förorter med nästan bara bostäder. I brist på ”community life” isolerades hemmafruar i bostaden.

Le Corbusiers urbana projekt, riktat mot förorten, rymde många radikala idéer, t. ex. kommunala restauranger, tvättstugor. Avsikten var emellertid inte att göra upp med kvinnors traditionella roll, utan syftade till att ge mer tid för familjens privatliv. Omsatt i praktiken skulle det blivit privatlivet för mer välbeställda familjer, eftersom betjäningen i restaurangerna, tvättstugorna även fortsättningsvis skulle utföras av kvinnor, men då av dem som var tvungna att arbeta för sin försörjning. Wilson (1991) tolkar Le Corbusier så att han ansåg att modernismen hade ryckt upp kvinnorna från hemmet, och avsikten var att på detta sätt, återföra dem till hemmet vilket också skulle leda till mindre arbetslöshet.

Vi kan alltså konstatera att dessa två inflytelserika män med utmejslade planeringsideologier också på ett mycket klart sätt innefattade kvinnors och mäns olika platser i samhället. Idealet var att kvinnorna fanns i hemmet och ägnade sig åt att sköta det. Omsatt i fysiska planer med särskilda bostadsområden, antingen som de kom att uppstå i villaområden eller förorter med flerbostadshus, ställde de upp en rad hinder för de som inte ville eller kunde leva efter detta mönster.

Idén om zonerings

Idéerna från Howard och Le Corbusier har avsatt spår i många städer. Särskilda bostadsområden har tillskapats inte sällan belägna långt från städernas centrum. Från feministiskt håll i västerlandet har mycket kritik riktats mot en stadsplanering som bygger på en sådan zonerings dvs en uppdelning av staden i bostadsområden, industriområden, kontorsområden osv (Greed 1994, Darke 1996). Även om syftet med zonerings och framförallt tillskapandet av nya bostadsförorter var vällovt, byggde den på och underströk stereotypa könsroller. Mannen var försörjaren som åkte till arbetet varje dag, och kvinnan var hemmafru vars behov utanför hemmet kunde tillgodoses i förorten. Kvinnan hade omsorg om familjen som bl.a. omfattade inköp av mat och att följa barn till skolan. Kvinnors plats var i alltså hemmet och hemmet utgjorde den privata sfären till vilken de arbetande männen återvände efter dagens arbete. En tydlig åtskillnad mellan det privata och det offentliga skapades och samtidigt en åtskillnad mellan kvinnor som hemmafruar och män som försörjare. Till att börja med skedde detta bland borgerligheten, men idealet anammades senare av arbetarklassen under den s k hemmafruepoken. Det privata associerades med det kvinnliga och det offentliga med mannen.

Idén om grannskapsplanering

Genom zonerings växte särskilda bostadsområdens fram och i Sverige gick dessa nya planeringstankar under beteckningen grannskapsplanering. Franzén och Sandstedt (1981, 1982) har utförligt beskrivit grannskapets framväxt i svenska städer och även tagit upp dess konsekvenser för kvinnorna och familjelivet. De framhåller att även om man generellt kan säga att staden är en männens konstruktion, utgjorde

40-talets idéer om grannskapsplanering ett medvetet program för reproduktionssfären. Dessa idéer fick bestående effekter ända in på 70-talet. En viktig komponent i fyrtio-talets urbanistiska projekt var grannskapsenheten på mellan 3 000 och 10 000 invånare. Den bestod av bostäder, främst för barnfamiljer, och gemensamhetsanläggningar i form av hobbylokaler, tvättstuga, lekplatser i bostadens närhet men även restaurang, biograf, affärer. Avgränsningen mot staden i övrigt skulle vara tydlig. Genom att arbetsplatserna låg utanför grannskapsenheten anslöt planeringen till ett funktionalistiskt stadsmönster.

Franzén och Sandstedt menar att grannskapsplaneringen utgjorde en del i den socialstatliga lösningen av befolkningsfrågan. Familjens ställning skulle stärkas och hemarbetet rationaliseras. Syftet var att hustrun/modern skulle ägna mer tid åt barnen och åt medborgerliga aktiviteter. Daghem och lekskolor skulle vara komplement till, inte ersättning för, hemmen. De sammanfattar:

Karaktäristiskt för 40-talet är en viss uppvärdering – eller försök till uppvärdering – av hemarbetet. Därmed vad det indirekt en uppvärdering av kvinnans ställning i samhället, låt vara för en traditionell könslig arbetsdelning

(1992 s 10)

Även om kvinnorna förväntades ägna sin tid åt hemmet och familjen, innebar de nya tankarna som växte fram att hon skulle göra det på ett nytt tidsenligt sätt. Göransdotter visar i annan artikel i detta nummer på en idealbild av hemmet och familjen som presenterades i anslutning till Stockholmsutställningen. Kvinnor skulle ha olika roller i hemmet som återspeglades i en tydlig funktionsindelning av bostaden för olika behov. Samtidigt vilade på kvinnan ansvaret för moderniseringen av hemmet. Hon skulle vara en sammanhållande kraft mellan hemmet och det offentliga livet genom skapandet av folkhemmet. Samhällets offentlighet utsträcktes till att omfatta de svenska hemmen.

Idén om kollektivhus

Offentlighetens intåg i det privata ger på ett sätt kollektivhustanken uttryck för. Idéerna om kollektivhus hänger samman med kvinnors yrkesarbete framför allt de kvinnor som hade hög utbildning och gärna ville behålla sin yrkesanknytning. Flera försök med bogenenskap har gjorts i syfte att underlätta kombinationen yrkesarbete och familjeliv.

De kollektivhus, eller snarare servicehus, som byggdes på 30-talet syftade just till det. Där fanns anställd personal som tvättade, städade, lagade mat etc. Husen fungerade i en period, men har sedan inte kunnat drivas på det sätt som de ursprungligen var organiserade. T ex är det inte längre möjligt att anställa personal som tar hand om alla vardagssysslor. Det blir helt enkelt för kostsamt.

BIG-gruppen, Bo i gemenskap, som i början av 80-talet (Berg et al 1982) lanserade dagens kollektivhus, liksom forskargruppen för "det nya vardagslivet" (1982, 1987), hade liknande ambitioner, men medlen var annorlunda. I stället för anställd personal skall familjer, som befinner sig i likartade situationer, samarbeta kring matlagning, matinköp, tillfällig barnpassning etc. Genom att familjekretsen vidgas är också syftet att traditionella könsroller bryts ner varvid män deltar "jämfällt" i kollektivets matlagning, städning etc. Likartade tankar ligger bakom "det nya vardagslivet" fast kretsen vidgats. Det syftar till att på lokal nivå, dvs. stadsdelsnivå, integrera de tre sfärerna hushållet, det offentliga och näringslivet i frågor gällande lokalt hushållsarbete, lokal omsorg, lokal produktion och lokal förvaltning. Kanske skall "de nya vardagslivet" tolkas som ett försök att föra ut hemmet i offentligheten.

Ovanstående exemplifieringar, från Howard till kollektivhus, visar att i planeringsfrågorna på olika nivåer har funnits inbyggda föreställningar om kvinnors och mäns plats i samhället, och att dessa har problematiserats och omsatts i den fysiska planeringen. De har också uttalats. Det behöver inte betyda att vi med dagens ögon anser att planerarna gjorde det rätta eller bästa. Respektive köns koppling till det privata och det offentliga har funnits, men kvinnors koppling till det privata synes dominera. Gränsen mellan privat och offentligt skall inte uppfattas som exakt och en gång för alla given. I vissa fall har det privata varit på väg in i det offentliga, i andra fall har det offentliga varit på väg in i det privata. Det är mer fråga om en skala där olika planeringsidéer med olika syften kan placeras skilda positioner.

Kvinnors relation till det offentliga rummet

Som framgått kan man knappast påstå att planeringsideologierna genomsyras av kvinnors erfarenheter och förväntningar på ett offentligt rum som tar sin utgångspunkt bortom hemmet eller den privata sfären. Istället synes detta utvidgade

offentliga rum bygga på ett könsneutralt förhållningssätt vars resultat blir att kvinnor och män som individer och inbördes maktrelationer osynliggörs. Men feministisk kritik har riktats mot detta synsätt. Istället tolkar många feminister stadens uppbyggnad som resultatet av den manliga normen och därmed en skapelse av och för män.

En av dem är Darke (1996) som har intresserat sig för stadens uppbyggnad. Hon tar sin utgångspunkt i patriarkatet och menar att ett samhälles sociala relationer finns inskrivna i all dess bebyggelse och alla dess rum. Antagande om roller och den rätta platsen för olika kategorier är bokstavligen inbyggda i städerna, vare sig dessa kategorier är baserade på kön, etniska grupper, ålder eller klass. Städerna kan ses som patriarkat skrivet i sten, glas och betong.

Mot den bakgrunden skulle det feministiska projektet ha som uppgift att komma åt dessa strukturer för att skapa en offentlig arena som är tillhörig både kvinnor och män. Det innebär att göra nya inskriptioner med nya betydelser i den byggda miljö som redan finns på plats. För att i någon mån närma oss dessa strukturer kommer vi i detta avsnitt att ta upp diskurser runt den hotfulla offentliga rummet och det befriande offentliga rummet och dess möjligheter samt det erövrade offentliga rummet. Därmed tecknas bilder med både negativa och positiva förtecken.

Det hotfulla rummet

Vi har lagt märke till att när det offentliga rummet diskuteras ur ett kvinno- eller genusperspektiv betonas kvinnors risk för att bli utsatta för våld av olika slag. Darke framhåller att många kvinnor upplever att staden kan vara farlig, den tillhör inte dem. Inom vissa områden är kvinnor tillåtna bara som gäster och måste då uppföra sig på ett visst sätt. Denna erfarenheter kan de dela med vissa män, såsom homosexuella och svarta män som inte heller accepteras i den patriarkala (västerländska) staden. Kvinnor som nyttjar staden måste alltid vara på vakt mot manlig uppmärksamhet. De kan utsättas för allt från "vänliga" tillrop och "beundrande" blickar till hotfulla närmanden från den aggressive berusade mannen och våldtäktsmannen.

Om denna form av patriarkat är en speciell urban företeelse är svårt att veta, menar Darke. Men hon ser privat ägande, krig och regler om arv från far till son, liksom sambandet mellan dem, som tillräckliga faktorer för att underkuva kvinnorna. Andras egendom var begärlig och gav

upphov till stöld, slagsmål och dyl. Våldtrakt av kvinnor var och är legitimt i krig, men den våldtagna kvinnan sågs bara tillfälligt som mannens egendom. Vanligen var kvinnors roll att föda legitima arvingar. För att vara säker på att barnen var mannens avkomma, måste kvinnan avskiljas från andra män. Det faktum att våldtrakt av en gift kvinna ansågs som stöld från en annan man, snarare än intrång på kvinnan, understryker den attityden. Hon framhåller att kvinnor alltid tillåtits uppehålla sig i staden som prostituerade. Prostitutionens existens bygger på anonymitet vilket inte finns i ett litet samhälle. Urban prostitution förstärker synen på kvinnor som egendom tillhörande män. Möjligheten att bli betraktad som prostituerad finns alltid där.

Hon påpekar också att män alltid har dominerat staden i egenskap av härskare, beslutsfattare, generaler och kulturella ledare. Offentliga arenor som domstolar, kyrkan, etc har alltid dominerats av män. Det var inte länge sedan kvinnor trädde in i politik och yrkesliv, inte utan motstånd. Kvinnor får ofta ta emot signaler om att de trätt över dolda gränser. Det var inte heller länge sedan en ensam kvinna på en restaurang eller i ett hotell uppfattades som något "obekvämt". Budskapet hos mycket av dagens reklam vittnar om en nedvärderande kvinnoosyn.

Rose (1993) går ett steg vidare och talar om förtryckande rum och kvinnors känsla av att vara inspärrade och begränsade. Kvinnors identitet inbegriper att de uppfattar sig som kroppar och objekt, dvs. utsatta för andras blickar. Genom att just vara objekt placerar sig kvinnor bland andra objekt i ett rum som inte tillhör dem och som kan uppfattas som främmande. Män däremot anser sig kunna bortse från sina kroppars villkor och se sig själva och sina avsikter som utgångspunkten för att organisera sina liv.

Kvinnors ängslan för att röra sig i staden, snarare än faktisk risk, kan alltså läsas som en reaktion på toppen av ett isberg. Ett isberg bestående av mer eller mindre medvetna blickar, tilltal och agerande från män för att ständigt understryka deras dominans, och där möjligheten alltid finns att det tar sig uttryck i sexuellt våld, toppen på isberget.

Det befriande rummet

Stadens positiva egenskaper för kvinnor, trots att den är en skapelse av och för män, har behandlats av framför allt Elisabeth Wilson men också Jane Jacobs. Wilsons liknelse av staden som en sfinx syftar på att staden liksom sfinxen

har egenskapen att både vara djur och kvinna, ett sorts kvinnligt monster, något som är både hotande och något att åtrå, ett av storstadens kännetecken. Sfinxen kan ta form i den prostituerade, den "röda" horan på barrikaderna eller den slampaktiga fiskmånglerskan (Wilson 1991). Det är alltså storstaden som offentlig miljö Wilson diskuterar och analyserar. Hennes utgångspunkt är att vi inte kan lösa storstadens problem med mindre än att vi tycker om stadslivets stadsmässighet. Storstaden är rummet för dagliga kontakter ansikte mot ansikte, den är ett spektakel eller en karneval, alltså något positivt, betonar hon. Storstaden skall ses som

... a web or a shawl. We wrap ourselves in the city as we journey through it. Muffled we march, 'like Juno in the cloud', drawing it around us like a cloak of many colours: a disguise, a refuge, an adventure, a home

(s 159)

Hon påpekar att när storstäderna utvecklades på 1800-talet uppfattade många dem som ohanterliga, farliga och främmande. I denna situation delades intelligentia upp i olika läger, de som bejakade flanören i staden, de som ville skapa ordning och kontroll genom att planera samt de som tog avstånd från staden i sin helhet och de som romantiserade och idealiserade den lantliga idyllen. I sin analys av Europas storstäder på slutet av 1800-talet framhåller hon viktiga skillnader. I Paris som hon kallar "the floating world" var situationen annorlunda än i t.ex. London. I Paris hyllades flanören, men flanören var mestadels en man. Flanören tog staden i besittning med sin blick. Fanns det kvinnliga flanörer var de som regel prostituerade.

Hur samtida måleri illustrerar flanören och inte minst hans blicks betydelse i konstverkets uppbyggnad, har ingående analyserats av bl a Pollock (1985, 1995). Wilson menar emellertid att Pollock är alltför kategorisk, även "bättre" kvinnor rörde sig fritt i staden. Hotellvestibuler och varuhus, inte minst deras damrum, utgjorde en mellanzon mellan det privata och det offentliga, som kvinnor tillåts röra sig i och skapa kontakter i. Också den amerikanska drömmen om staden gav kvinnorna viss frihet, i alla fall på 1920-talet. Då byggdes t ex speciella bostadshus för kvinnor och av kvinnor med kollektiva inslag. Också 40-talets bohem-liv i Harlem och Brooklyn är positiva exempel som Wilson lyfter fram, men hon påpekar att även detta liv innebar svårigheter för kvinnor.

Idag är det framförallt i tredje världen som den mycket snabba urbaniseringen sker. Också där kan inflyttningen till städerna innebära en frigörelse för kvinnorna, även om villkoren är hårda. I staden kan de genom ett "modernt" liv och möjligheter till arbete komma ifrån kvinnors underordnade ställning i den traditionella familjestrukturen, skaffa sig en egen inkomst och därmed ett mer oberoende liv. (Larsson 1989, Schlyter 1988, 1989). Liknande motiv ligger bakom unga kvinnors inflyttning till städerna från glesbygden i dagens Sverige.

Strävanden att kontrollera kvinnorna, bl a genom skapandet av förorter, har inte lyckats men man kan knappast heller säga att kvinnorna vunnit slaget om oberoende i det offentliga rummet, enligt Wilson. Därför ser hon dagens kvinnokrav på bättre säkerhet i staden, bättre allmänna kommunikationer etc som något positivt. Dagens amerikanska förorter med privata shopping centra är bara bleka kopior av boulevarder och torg i det offentliga rummet. Kvinnors behov skall inte bara kopplas till deras roll som mödrar, utan kvinnor behöver också erkännas av samhället som självständiga vuxna varelser. Kvinnor vill inte bara slå vakt om omsorgen utan vill också delta i nöjesliv och arbetsliv. Wilson förespråkar att staden skall ge utrymme för mångfald, så att kvinnor t ex kan gå ut med andra kvinnor, att individer kan komma ifrån sina familjer, och relationer som inte är baserade på släktskap kan skapas. Varken marknaden eller familjen kan ensamma fylla våra behov (1995).

Det erövrade rummet

Ett tillfälle då staden kan anses utgöra en karneval är vid demonstrationer, påpekar Darke (1996). Även om syftet bakom demonstrationer är allvarliga råder en sorts uppsluppen stämning. Darke tar suffragetternas demonstrationer i början av seklet som exempel. Det var typiska urbana fenomen, som innebar att stadens rum togs i anspråk på ett nytt sätt. Sett ur patriarkatets perspektiv innebar de företeelser som ägde rum på fel plats och vid fel tillfälle. Kvinnorna befann sig utomhus nattetid och slog sönder rutor, eller så befann de sig skrikande utanför parlamentet eller politikernas hem. Att samlas på detta sätt måste ha skapat en stämning av upprymdhet, menar Darke. Dock, till historien hör också att kvinnorna bemöttes med polisvåld och fängelsestraff.

Ett liknande exempel i modern tid är Argentinas "galna mödrar" som sedan mitten av 70-talet demonstrerat på Plaza

de Mayo i protest mot deras försvunna män och barn. Enligt Torre (1996) skall dessa kvinnors demonstrationer ses som ett exempel på hur kvinnor tar i besittning ett offentligt rum som de varit utestängda från eller haft begränsat tillträde till. Kvinnornas agerande illustrerar en process som går från förkroppsligandet av traditionella roller som hustrur och mödrar till uppkomsten av aktiva omvandlande subjekt trots, eller tack vare, hotet som riktades mot dem. Det visar också att det offentliga rummet är en social produkt, det bestäms inte enbart av fysiska element, som byggnader, utan uppstår i interaktion med sociala handlingar.

Platsen för kvinnornas demonstrationer var Plaza de Mayo, en plats med ett historiskt starkt symboliskt värde, platsen med stort P för offentliga manifestationer. När de galna mödrarnas demonstrationer började var sådana förbjudna, alla grupper med mer än två personer ansågs vara en folksamling och upplöstes av alltid närvarande säkerhetsvakter. Kvinnorna cirkulerade då två och två runt Plaza de Mayo, men de bytte ofta sällskap och kunde på så sätt också sprida information. Som kvinnor och fattiga betraktades de till att börja med knappast som hotande, som äldre kvinnor kunde de t o m räkna med viss respekt. Kvinnorna underströk sin närvaro och sina protester genom att bära vita huvuddukar, en gång deras försvunna barns tygblöjor, på vilka de broderat namnen på sina anhöriga. Torre tolkar dessa huvuddukar som "the first elements of a common architecture from the body" (s 246).

När så militärregimen föll 1982 efter Falklandskriget knöt kvinnorna ihop huvuddukarna till en sorts "flaggspele" som hissades upp över torget och folket som samlats för att fira införandet av demokrati. Men demonstrationerna fortsatte eftersom upplysningar om de försvunna uteblev. 1995 erkände en pensionerad militär vilka ohyggliga metoder som använts för att göra sig av med folk. Också denna gång medverkade mödrarna i demonstrationerna men de vita huvuddukarna hade ersatts med ett stort vitt tygstycke som böljade över huvudena som vågorna på ett upproriskt hav.

Både Darke och Torre ger exempel på andra nutida exempel på kvinnors erövring av offentliga rum: lapptäcket för att minnas aidsoffren i USA, massdemonstrationer för aborträttigheter på Washington Mall, lesbiska kvinnors demonstrationer, demonstrationer för att "återerövra natten" etc. Också Sverige uppvisar liknande exempel: vi har haft fredsmarscher och med jämna mellanrum genomförs demon-

strationer mot porrbutiker och försäljning av porrtidningar i ”vanliga” butiker.

Summering

De olika exempel vi lyft fram visar med all tydlighet att rummet, vare sig det är privat eller offentligt i praktiken är könskodat på ett eller annat sätt. Samtidigt undviker dagens svenska planerare frågan, istället tycks man värna om planeringens neutralitet. Vi har också visat på möjligheter att koda om det. En omkodning förutsätter emellertid att modet och viljan finns där. Och som i exemplet med de galna mödrarnas desperata situation, omkodningen måste kanske tvingas fram av omständigheterna.

I detta sammanhang ser vi att planeringen står inför två nya principiellt viktiga utmaningar. Den ena är att komma till rätta med rollen som planerare genom att ta till sig kunskapen om könsideologiernas låsningar, den andra att hantera verklighetens könskodade rum i planeringen.

Dagens otydliga könsideologier – en black om foten

Man kan tycka att i Sverige, jämställdhetens land framför andra, borde det inte vålla någon svårighet att komma till rätta med kopplingen mellan kön och professionell yrkesutövning. Men vad vi kunnat iaktta är att gränserna mellan manligt och kvinnligt försvinner, ett mönster som inte kan relateras enbart till individuellt beteende utan måste förstås utifrån rådande könsideologier. Teorier över hur könsideologier skapas och fortlever i dagens samhälle visar just på hur könsideologierna döljer den manliga dominansen. Tidigare framhölls skillnaden mellan mäns och kvinnors sfärer som självklar och önskvärd samtidigt som männens dominans togs för given (Haavind, 1980, 1982). Att tala om hemmafruar i ett plandokument var fram till 50-talet helt i sin ordning (Folkesdotter 1997). Det avslöjar var kvinnor och män placerades i samhället och att kvinnor i viss bemärkelse var underordnade genom att plandokumentet nästan undantagslöst var författade av män. Dåtidens män planerade således för kvinnor, förhoppningsvis med goda avsikter, men som vi nu ser det med otillräckliga insikter om hur kvinnor ville forma sina liv och framförallt vilka förändringar som var på gång.

Döljandet av ojämlika relationer i dagens könsideologi sker i samspelet mellan män och kvinnor, där kvinnor accepterar underkastelse och vinsten är personlig bekräftelse,

inte minst på sin könstillhörighet. Holmberg (1995) har visat hur tydligt detta är även bland unga barnlösa makar som anser sig vara jämlika inom hemmets privata sfär. Den process som leder till detta har inslag av kärleksyttringar. Strategin leder på så sätt till en dold underordning för den kvinnliga partnern så att det ojämlika ser likvärdigt ut och uppfattas som positiv kvinnlighet.

Om detta överförs till situationen på arbetsplatser och planeringsuppgifter kan det uttydas som att kvinnor anser att de har något att vinna på att inte problematisera könsfrågor varken i sina arbetsuppgifter eller vad gäller dem själva. Därmed blir de positivt bekräftade. Att bråka för mycket om jämställdhet kan ställa dem själva och kvinnokollektivet i negativ dager. Att avslöja att kvinnor har mindre makt och sämre möjligheter att hävda sina intressen är samtidigt att pocka på en förändring. Då avslöjas den manliga dominansen vilket inte är legitimt i den rådande jämställdhetsideologin (jfr Haavind 1980).

En intressant fråga som dyker upp är naturligtvis om kvinnor medvetet använder sig av denna strategi eller om det bara blir på ett visst sätt. Vi håller för troligt att det är det senare. En annan intressant fråga är hur männen uppfattar situationen och hur de förhåller sig till kolleger av det motsatta könet.

En del i förklaringen till de otydliga könsideologierna är att i den långa yrkesutbildning som planerarna har antingen de är arkitekter, ingenjörer, natur- eller samhällsvetare inte har ingått några moment som tagit upp könsteoretiska resonemang. Det har inte förrän på senare år ansetts vara en legitim typ av kunskaper som akademien skall förmedla. Därmed har planerarna, med något undantag, inte någon teoretisk kunskap i dessa frågor att vila sig mot. Däremot kan de ha inspirerats av den allmänna politiska diskussion om jämställdhet som förts.

Nya utmaningar för planerare

Frågor med koppling till fysisk planering engagerar många ”vanliga” kvinnor. Det kan röra hastighetsbegränsningar framför en skola, utformningen av ett centrum i ett bostadsområde eller en stormarknadslokalisering. Argumenten, förslag till lösningar och sättet att framföra dem stämmer kanske inte alls med den manliga normens beteende. Det kan innebära att detta engagemang inte lett till en omprövning av perspektiv eller att ett systematiskt anlagt kvinno-

eller genusperspektiv blivit resultatet. Först när detta intresse möts med förväntningar och kunskap från planerare och beslutsfattare, understödda av direktiv, finns det förutsättningar för ett mer grundläggande arbete.

Men det finns exempel på hur intresse och vilja kan utmana rådande otydliga könsideologier. Hos de ansvariga för Kil respektive Ryssby översiktsplan tycker vi oss ha funnit en sådan vilja. De tvingande omständigheterna i dessa fall har kanske varit att kommunerna känt ett behov att försöka hitta kommunernas identitet och egna resurser och inte genom traditionell planering lägga till rätta för stora nyinvesteringar. De kvinnliga planerarna har där utvecklat metoder för att stimulera medborgarnas, inte minst kvinnornas medverkan i planprocessen. Det har gällt både att få med dem i processen och det sätt på vilket deltagande har skett. Medborgarinflytandet befrämjades genom arbetsgrupper som fick arbeta i egen takt och efter egen uppläggning (för mer detaljer se Friberg & Larsson 1997).

Planerarna har dessutom varit lyhörda för de olika synpunkter som kommit fram och hittat vägar att väga samman dem utan att köra över någon. Det har inte bara handlat om att göra planerna mer anpassade till människors faktiska behov och önsknings. En utvärdering av planen i Kil (Brattén

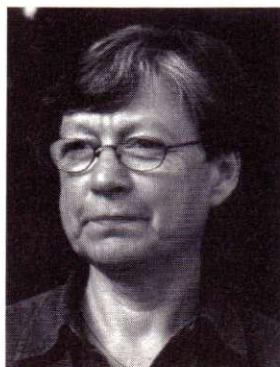
& Lundberg 1997) fann att det växte fram en medvetenhet efterhand om att arbetsgruppernas medverkan också medförde ökat inflytande på själva planeringsprocessen och likaså delaktighet i samhällsutvecklingen.

Vi ser det så att det offentliga samtalet i dessa kommuner utvecklats på ett sådant sätt att kvinnor gavs möjlighet att vara delaktiga utifrån sina utgångspunkter, varvid också planens innehåll förändrades. En ny dagordning etablerades varvid andra prioriteringar gjordes. I utvärderingen av Kils översiktsplan konstateras att planen kom att lägga betydligt större vikt vid sk mjuka frågor, dvs traditionellt kvinnliga, än vad som är brukligt. Det "mjuka" förhållningssättet gäller inte bara bostaden och dess närhet, utan samhället i stort. Denna plan, liksom andra exempel, visar att kvinnor och män ser olika på transporter och miljöfrågor. En tendens är att kvinnor relaterar miljöfrågorna till sin egen närmiljö och sitt eget handlande, män tenderar att diskutera storskaliga tekniska lösningar som handhas av andra. En vision för framtiden bör alltså rymma ett offentligt samtal där män och kvinnor deltar på lika villkor och som leder till nya prioriteringar i planarbetet och i utformningen av det offentliga rummet, det må vara en storstad eller landsbygdskommun.

Tora Friberg & Anita Larsson
Lunds universitet

Tora Friberg, docent
Institutionen för kulturgeografi
och ekonomisk geografi,
Lunds universitet

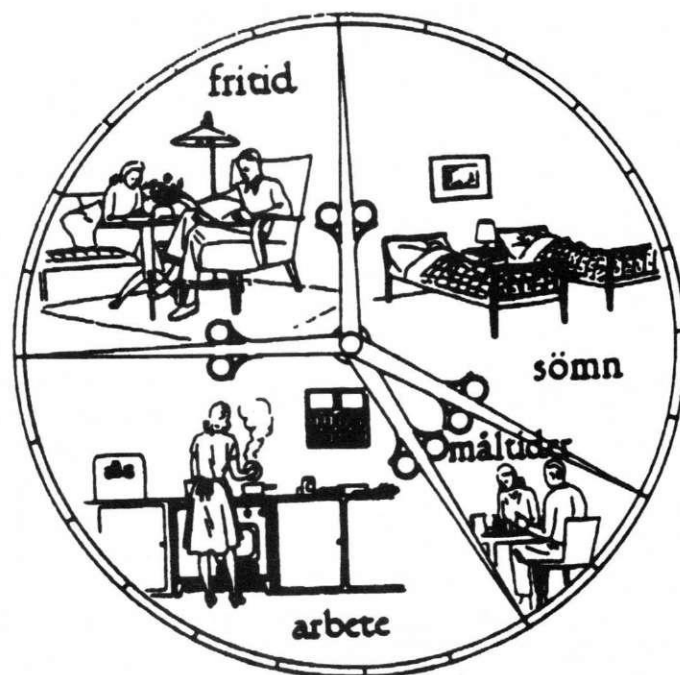
Anita Larsson, docent
Institutionen för byggande och
arkitektur,
Lunds universitet

Not

1. Vi använder själva termen genus i överensstämmelse med gängse tolkning av begreppet inom forskning. Termen jämställdhet använder vi när det förekommer i dokument etc (t ex i Boverkets Hela samhället) som vi refererar till. Ett feministiskt perspektiv inbegriper att medverka till en kvinnofrigörelse vars konsekvenser innebär att nya könskontrakt tecknas.

Referenser

- BERG, ELLY et al (1982): *Det lilla kollektivhuset. En modell för praktisk tillämpning*. Statens råd för byggnadsforskning T14:1982.
- BRATTÉN, KATARINA & BERTIL LUNDBERG (1997): *Delaktighet och dialog. Översiktsplanering i Kils kommun på annorlunda vis*. Arbetsrapport 97:3, Högskolan i Karlstad, samhällsvetenskap.
- BOVERKET (1996): *Hela Samhället. Jämställdhetsaspekter på fysisk planering och byggd miljö*. Rapport 1996:4
- DARKE, JANE (1996): "The Man-shaped City" i Booth, Darke, and Yeandle (red) *Changing Places. Women's Lives in Cities*. London.
- JACOBS, JANE (1961): *The Death and Life of American Cities*. Vintages, New York.
- FRANZÉN, MATS OCH EVA SANDSTEDT (1981): *Grannskap och stadsplanering. Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige*. Uppsala.
- FRANZÉN, MATS OCH EVA SANDSTEDT (1982): "Boendets planering och vardagslivets organisering kvinnan, familjen och staden". *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 1982:1.
- FRIBERG, TORA & ANITA LARSSON (1997): *Genusperspektiv i översiktlig planering*. Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds Universitet. Rapporter och Notiser 148.
- FOLKESDOTTER, GÄRD (1997) "Manligt och kvinnligt planlagt" i *PLAN* 1997:2.
- FORSKARGRUPPEN FÖR DET NYA VARDAGSLIVET (1982): *Det nya vardagslivet*. Nordisk ministerråd, Statens institut för byggnadsforskning.
- FORSKARGRUPPEN FÖR DET NYA VARDAGSLIVET (1987): *Veier till det nye hverdagslivet*. Nordisk ministerråd, NORD 1987:61.
- GREED, CLARA (1994): *Women and Planning: Creating Gendered Realities*. Routledge, London.
- HAAVIND, HANNA (1980): *Kvinnelighet och frigöring. Teori og metode i kvinneforskningen*. Rapport fra en konferense. NAVFs sekretariat for kvinneforskning, Norges almenvitenskaplige forskningsråd, Oslo.
- HAAVIND, HANNA (1982): "Makt och kjerlighet i ektenskapet" i R Haukka, M Hoel & H Haavind (red) *Kvinneforskning: Bidrag till samfunnsforskning. Festskrift till Harriet Holter*. Oslo
- HOLMBERG, CARIN (1995): *Det kallas kärlek. Om kvinnligt och manligt. Maktförhållanden i parrelationer*. Mån-pocket, Trondheim.
- LARSSON, ANITA (1989): *Women Householders and Housing Strategies. The case of Gaborone, Botswana*. SB:25, SIB, Gävle.
- LUNDAHL, GUNILLA (1991): *Kvinnorum. Porträtt av arkitekter*. Arkitektmuséet, Stockholm.
- LUNDKVIST, HELÉN (1998) *Ojämställdhetens miljöer*. Svenska kommunförbundet.
- POLLOCK GRISELDA (1985): *Vision and Difference: Femininity, Feminism and Histories of Art*. Routledge & Kegan Paul, London.
- POLLOCK GRISELDA (1995): "Det moderna och kvinnlighetens rum" i Anna-Lena Lindberg (red) *Konst, kön och blick. Feministiska bildanalyser från renässans till postmodernism*. Stockholm.
- WILSON, ELISABETH (1995): Issue paper: "Culture and gender concerns in spatial development" i *Women in the City. Housing, Services, and the Urban Environment*. OECD, Paris.
- WILSON, ELISABETH (1991): *The Sphinx in the City*. University of California Press, London.
- ROSE, GILLIAN (1993): *Feminism & Geography. The Limits of Geographical Knowledge*. Oxford.
- SCHLYTER, ANN (1988): *Women Householders and Housing Strategies. The case of George, Lusaka*. SB:14, SIB, Gävle.
- SCHLYTER, ANN (1989): *Women Householders and Housing Strategies. The case of Harare, Zimbabwe*. SB:26, SIB, Gävle.
- TORRE (1996): "Claiming the Public Space: The Mothers of Plaza de Mayo" i Murphy, Diana (red) *The Sex of Architecture*. New York.

"Den funktionsdifferentierade kvinnan".
Bild ur Åke H. Huldt & Ingeborg Wærn-Bugge: *Bosättning*, Stockholm 1944 s. 7.